

**XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri
Azərbaycan mətbuatı və siyasi senzura**

Şahbaz Şamioğlu

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: shindi61@mail.ru

Annotasiya. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında xüsusi bir dövr təşkil edir. A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşınlı ilə başlanan maarifçilik hərəkatı M.F.Axundzadənin təmsalında ən kamil zirvəyə çatır, H.Zərdabının “Əkinçi” qəzeti ilə milli mətbuatın əsası qoyulur, 1873-cü ildə professional teatrın ilk təməl daşları atılır, dünyəvi məktəblər, milli dərslilər meydana gəlir. Ədəbiyyat və mədəniyyət modern Azərbaycan cəmiyyətinin formalaşmasını şərtləndirir. Azərbaycan maarifçilərinin çoxşaxəli fəaliyyəti nadanlığı, cəhaləti, konservativ düşüncə tərzini bir küncə sıxışdırır, Azərbaycan xalqının Avropaya inteqrasiyası yolunda ciddi addımlar atılır. Çarizm Azərbaycan cəmiyyətinin müasirləşməsi istiqamətində atılan bütün addımları süngü ilə qarşılayır, hər cür çap məhsullarının – kitab, qəzet və jurnalların işıq üzü görüb yayılmasına hər vaxtlə mane olmaq üçün cürbəcür mürtəcə üsullara əl atır, siyasi senzuranın bütün gücündən istifadə edərək milli tərəqqinin qarşısını almağa çalışır. Çarizmin bu çirkin siyasəti Azərbaycan ziyalıları və yazıçılarının memuarlarında, ən müxtəlif münasibətlərlə qələmə alınmış qeydlərində ifşa olunur. Memuarlar əsasən sovet dövründə yazılsa da, mətnlərdə Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatının hansı məhrumiyyətlər hesabına başa gəldiyini təsəvvür etmək üçün kifayət qədər faktlar mövcuddur. Məqalədə C.Məmmədquluzadə və F.Ağazadənin xatirələri və qeydlərindən, daha dolğun şəkildə isə M.Ş.Mirzəyevin “Qafqazda türk mətbuatı tarixinə dair materiallar” memuarından istifadə olunmuşdur. Kitab çapı və mətbuat işləri ilə bağlı statistik göstəricilərdə M.Ş.Mirzəyevin memuarına, təhlilə zamanı problemə aid tədqiqatlar aparmış araşdırıcıların müvafiq əsərlərinə istinadlar edilmişdir.

Açar sözlər: milli-mədəni yeniləşmə, qəzet, kitab, senzura, memuar, F.Ağazadə, M.Ş.Mirzəyev

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 05.06.2026; qəbul edilib – 17.06.2026

**Azerbaijani press and political censorship in the second half
of the 19th century – the beginning of the 20th century**

Shahbaz Shamioglu

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

E-mail: shindi61@mail.ru

Abstract. During the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century constitutes a special period in the literary and cultural life of Azerbaijan. The enlightenment movement that has started with A.Bakikhanov, M.Sh.Vazeh and I.Gutgashinli reached its ultimate peak by M.F.Akhundzade, the national press was established by the newspaper “Akinchi” of H.Zerdabi; in 1873, the foundations of the professional national theatre were established in Azerbaijan, secular schools and national textbooks emerged. The literature and culture conditioned the formation of modern Azerbaijani society. The multifaceted activities of Azerbaijani enlighteners made ignorance, backwardness and conservative ways of thinking increasingly

difficult to sustain, significant steps were taken toward the integration of the Azerbaijani people into Europe. Tsarism met all the steps taken toward the modernization of Azerbaijani society with bayonets, resorted to various methods to prevent the publication of all kinds of printed materials – books, newspapers and magazines, and tried to prevent national progress by using the full force of political censorship. The Tsarist regime's ugly policy was exposed in the memoirs and notes of Azerbaijani intellectuals and writers. The memoirs were mostly written during the Soviet era; there are enough facts in texts to imagine what hardships the modernization movement in Azerbaijan came at the cost of. In the article was used the memories and the notes of J.Mammadguluzade and F.Agazade, and the memoir "Materials on the history of the Turkish press in the Caucasus" more completely. In the statistical indicators of book publishing and the press was referred to M.Sh. Mirzayev's memoir and relevant works of researchers who conducted studies on the problems during the analysis.

Keywords: national-cultural renewal, newspaper, book, censorship, memoir, F.Agazade, M.Sh.Mirzayev

Article history: received – 05.06.2026; accepted – 17.06.2026

Giriş / Introduction

İnsan düşüncəsinin və fəaliyyətinin qarşısına sədd çəkilməsi – senzuranın tətbiqi bəşər tarixinin ən anti-humanist mexanizmidir. Professor Qulu Məhərrəmli bu "mexanizm"i belə xarakterizə edir: "Senzura – rəsmi hakimiyyətin (dünyəvi, yaxud dini hakimiyyətin) çap məhsullarının məzmunu, nəşri və yayılması üzərində, teatr tamaşalarının, kino əsərlərinin (ifası, göstərilməsi), bədii sənət nümunələrinin, radio və TV verilişlərinin (ifası, göstərilməsi), bəzən isə hətta şəxsi yazışmanın məzmunu üzərində nəzarət sistemi"dir [4, s.242-243]. Senzuranın ilk dəfə nə vaxt və hansı ölkədə tətbiqinə dair müxtəlif elmi fikirlər və mülahizələr mövcuddur. Lakin bütün tədqiqatçılar senzuranın ən qədim sivilizasiya dövründə meydana çıxması ilə bağlı qənaətləri qəbul edirlər. Eramızdan əvvəl 59-cu ildə Y.Sezarın göstərişi ilə yaradılan və dünyanın ilk primitiv "informasiya vasitələri"ndən olan "Acta senatus"un eramızın 15-ci ilində imperator Tiberi tərəfindən qadağan olunması [9, s.152], əksər tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi, ilk senzura tədbiri kimi qəbul oluna bilər. Cəmiyyətdə oxuyub-yazmağı bacaran savadlı adamların sayının getdikcə artması, ardınca kitabçılığın meydana gəlməsi və inkişafı hakim dairələri və kilsəni "zərərli ideya"ların yayılmasının qarşısını almaq sahəsində hərəkətə gətirmişdir. Kilsə və hakimiyyət tandemi senzuranın zaman-zaman mürtəce xarakter almasında amansız rol oynamışdır. Avropanın tarixində kilsə və hakimiyyətdən fərqli düşüncələrin, "zərərli ideya"larını yaymaq istəyənlərin aqibəti barədə onlarla tükürpədicilik faktları mövcuddur. Bütün qadağalara, ən sərt tədbirlərə baxmayaraq, Avropa filosofları cəmiyyətdə fikir və söz azadlığının bərqərar olması uğrunda əsrlər boyu mübarizə aparmışlar. C.Milton, C.Lokk, C.Lilbern, C.S.Mill və onlarla başqaları azad sözün qadağan edilməsi kimi çürük ideyanın birdəfəlik aradan qaldırılması sahəsində mühüm xidmətlər göstərmişlər. Təsədüfi deyil ki, dünya çap tarixində Libertarian nəzəriyyə məhz onların adları ilə bağlıdır. Siyasi senzuranın aradan qalxması ilə Avropa xalqları böyük tərəqqi yoluna qədəm qoymuş, elm və mədəniyyətin inkişafına nail olmuşlar. Uzun illər davam edən Rusiya müstəmləkəçilik siyasəti ucbatından isə Azərbaycanda bir sıra mədəni təsisatlar, o cümlədən çap və mətbuat işləri Avropa ölkələrinə nisbətən gec formalaşmışdır. Buna baxmayaraq, Azərbaycan ziyalılarının inadlı mübarizəsi nəticəsində çoxspektrli tərəqqinin əsası qoyulmuş, milli düşüncə qarşısıalınmaz bir hərəkətə çevrilmişdir. Çarizm bu hərəkəti boğmaq üçün siyasi senzuradan bir alət kimi istifadə etmişdir.

Əsas hissə / Main part

Azərbaycanda senzuranın tarixi ilk kitabların çap edilməsi dövründən başlanır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanda çap üsulu ilə azərbaycanca meydana gələn ilk kitab hazırda AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan “Leyli və Məcnun” əsəridir [1, s.4]. Azərbaycan ziyalıları ana dilində kitablar çap etmək üçün yeni mətbəələrin təsis olunmasına ciddi ehtiyac duyulduğundan bəhs etmişlər. M.F.Axundzadənin zəngin epistolyar irsində onun bu barədə düşüncələrini əks etdirən faktlar mövcuddur. M.F.Axundzadə 1841-ci ilin yanvarında Qafqazın baş hakimi Qolovinə məktubla müraciət edərək, keçmiş müəllimi M.Ş.Vazehlə birlikdə Tiflisdə ana dilində kitablar çap etmək üçün mətbəə açılmasını istəmiş və “litoqrafiyanın təşkilinə kömək edə biləcək bir nəfər təcrübəli litoqraf ayrılmasını, min manat gümüş pul verilməsini ... xahiş etmişdi”, lakin “1841-ci ilin yayında daxili işlər naziri azərbaycanlılar üçün Tiflisdə mətbəə açılanadək müvəqqəti olaraq litoqrafiya (daş basmaxanası) açılmasına icazə verdisə də, Mirzə Fətəlinin ortaya atdığı təşəbbüsün həyata keçirilməsinə əsla qayğı göstərilmədiyinə görə, onun mətbəə açmaq təşəbbüsü” baş tutmamışdır [8, s.24-25]. Bütün qadağalara və məhdudiyyətlərə baxmayaraq, litoqrafiya üsulu ilə kitab çapı işi Azərbaycanda da həyata keçirilməyə başlanmış və bu məqsədlə XIX əsrin 50-ci illərində Bakıda üç, 1858-ci ildə Şamaxıda iki mətbəə yaradılmış, XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində Şuşada M.M.Nəvvabın mətbəəsi işə düşmüşdür [1, s.6].

Çar senzurasının mürtəcə siyasəti Azərbaycan dilində kitabların çapı prosesi ilə yekunlaşmırdı; ümumiyyətlə, bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək türk-müsəlman əhalinin kitab və qəzet nəşr etmək, müxtəlif cəmiyyətlər təşkil etmək kimi ideyaları beşiyində boğulurdu. Milli mətbuatımızın banisi H.Zərdabinin bioqrafı Fərhad Ağazadə (Şərqli) Bakıda yaşayan müxtəlif xalqlara məxsus mədəni qurumların fəaliyyət göstərdiyini, lakin türklərin belə təşkilatlarının olmadığını yazır və bunun üçün xüsusi icazə almağın vacibliyini yazırdı [2, s.15]. İş burasındadır ki, azərbaycanlıların mədəni təsisatlar yaratması ideyasına qarşı çar məmurları ilə yanaşı, xalqın cəhalət və nadanlıqdan çıxmasının tərəfdarı olmayan, yalnız öz mənfəətini güdən bəzi konservativ düşüncəli şəxslər də çıxmışlar. Çarizmin yeritdiyi milli ayrışdırıcılıq siyasəti isə bütün əndazələri aşdığından, onunla kəskin və yorulmaz mübarizə aparmaq üçün bütün enerjisini sərf edəcək cəsarətli şəxsə ehtiyac duyulurdu və tarix həmin şəxsi – H.Zərdabini Azərbaycan mədəniyyəti uğrunda mücadilə üçün səhnəyə çıxardı. F.Ağazadə çarizmin ikiüzlü siyasəti və H.Zərdabinin tarixi-mədəni missiyası ilə bağlı yazırdı: “... gürcü gimnaziyalarına gürcü və erməni keşişlərinə seminariya, hətta akademiya saxlamaq hüququnu vermiş çar hökuməti nə bəylərin bəylik sinfini təsdiq etmiş, nə mollalara da bir ruhani məktəbi açmaq ixtiyarı vermişdi. Kimin nə haqqı var idi ki, çar hökumətindən qəzetə icazəsi istəyə bilsin? ... Ona görə vəziyyətin böylə ağır günlərində çar hökumətindən türk qəzetəsinə icazə almaq məsələsi Həsən bəyin təşvişlərinin ən böyüyü idi. O zamanlarda Azərbaycan türklərinin cürəti ola bilməzdi ki, özlərinə türk, vətənlərinə də Azərbaycan adını desinlər, böylə bir halda Həsən bəy türk qəzetəsi üçün icazə istəyir” [2, s.20]. Yalnız üç-dörd il keçəndən, D.S.Staroselski Bakının general-qubernatoru təyin olunandan sonra onun köməkliyi ilə H.Zərdabiye “Əkinçi” qəzetini çıxarmaq müəssər olur və D.S.Staroselski daha bir xeyirxah addım ataraq, qəzetin senzorluğunu da öz üzərinə götürür. Beləliklə, azərbaycanlılar üçün tətbiq olunan maneə ikiqat idi; qəzet yaratmaq üçün xüsusi icazə almaq, qəzetin çapı prosesində isə senzuranın tələblərinə sözsüz əməl etmək.

Azərbaycanda qəzetçiliyin əsasının qoyulmasından sonra ziyalıların ən böyük qayğısı senzuranın sərt tədbirlərindən qorunmaq olmuşdur. “Əkinçi”, “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül”, “Şərqi-Rus” və “Molla Nəsrəddin”, sonrakı illərdə fəaliyyət göstərən bütün qəzet və jurnallarımız ən ağır şərtlər daxilində çıxmışdır. “Əkinçi” məhz senzuranın tələbləri nəticəsində qapanmış, “Molla Nəsrəddin”-in bir çox saylarından bir sıra yazılar ya çıxarılmış, yaxud jurnalın redaktorlarının saxlanılmasına qədər ən sərt tədbirlər tətbiq olunmuşdur. Böyük Mirzə Cəlil

Məmmədquluzadə qəzetçilik üçün ən ağır şərtlərin hökm sürdüyü bir dövrdə qələm adamlarının azadlığından danışmağın mümkünsüzlüyündən bəhs edərək yazırdı: “O ki qaldı siyasi məsələlər, bu barədə dilim lal olsun: haman əsrin sansorunun tələbatı o qədər səxt idi ki, siyasət nədir ki, siyasətin qorxusundan “s” hərfini yazmağa cürət eləməzdik” [5, s.55]. Ö.F.Nemanzadə, S.M.Qənizadə və b. ziyalıların memuarlarında da çar hökumətinin yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı yeritdiyi assimilyasiya siyasəti barədə çoxsaylı faktlar vardır. Azərbaycan mətbuatı tarixinin öyrənilməsinə dəyərli töhfələr verən Mirzə Bala Məhəmmədzadənin araşdırmalarında da çarizmin Qafqazda ayrı-seçkilik siyasəti, türk-müsəlman əhalinin mədəni tərəqqisinə qarşı total mübarizə aparması, çeşidli qadağalar tətbiq etməsinə dair məlumatlara rast gəlirik. M.B.Məhəmmədzadə “Azərbaycan türk mətbuatı” əsərində birinci rus inqilabına qədər olan dövrdə çarizmin yeritdiyi siyasətdən bəhs edərək yazırdı: “Azərbaycan xalqının yeni üsul üzrə məktəbə və maarifə, ümumi mədəni hərəkata, nəşriyyata başlaması Rusiya hökuməti-müstəbidəsi üçün bu nöqtəyi-nəzərdən bir təhlükə hasil olduğunu nəzəri-etibara alaraq müstəbid Rusiya Azərbaycan türklərini də ümumi qeyri-rus olan millətlər kimi din, milliyət, dil, maarif, mətbuat cəhətindən təqib etməyə başlamışdı” [3, s.37]. M.B.Məhəmmədzadə Rusiya daxiliyyə nəzarətinin polis şöbəsi 3-cü kargüzarlıq dairəsinin müdiri Zavalyanskinin 1900-cü il dekabrın 31-də Gəncə qubernatoruna göndərdiyi “Tamamilə məxfi” (M.B.Məhəmmədzadə “Pək gizli”) qrifli sənədi təqdim etmişdir. Sənəddən aydın olur ki, çar məmurları Azərbaycanda yeniləşmə hərəkətindən bərk narahatdır, bu hərəkətin fəal üzvləri izlənilməli, onları Türkiyə və ya həmhüdud islam mərkəzindən bir yardım alıb-almadıqları və s. dəqiqləşdirilməlidir. Sənəddən o da aydın olur ki, mərkəzi hökumət Gəncə quberniyasında yeni üsullu məktəblər, həmin məktəblərin yaradıcıları, müəllimləri və s. haqqında ən qısa zamanda məlumat almaqda ısrarlı olmuşdur [3, s.39-40]. Bu sənəd Azərbaycan türklərinin hansı ağır şərtlər altında yaşadıkları, mədəni təsisatları hansı çətinliklər hesabına ortaya qoyduqları barədə maraqlı informasiyalarla doludur.

Çarizm milli-mədəni yeniləşmə hərəkətinə çeşidli üsullarla qadağa qoyurdu. Qəzet, jurnal redaksiyalarının, nəşriyyatların yaradılmasına əvvəlcədən qadağaların qoyulması, bu və ya digər şərtlərlə fəaliyyətinə icazə verilmiş mətbu orqanlar üzərində sərt senzuranın tətbiq edilməsi bu qəbildən olan mürtəce tədbirlərdən idi. Tanınmış tədqiqatçı Ağarəfi Zeynalzadənin “Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850-1905)” monoqrafiyasında problem bir-birini məntiqi ardıcılıqla tamamlayan beş fəsildə özünün geniş elmi həllini tapmışdır [7]. Monoqrafiyada Qafqazda çar senzurasının yaranma tarixinə geniş yer ayrılmışdır.

M.Ş.Mirzəyevin “Qafqazda türk mətbuatı tarixinə dair materiallar” memuarı bir neçə cəhətdən əhəmiyyətli əsər kimi diqqəti cəlb edir. Memuarda siyasi senzuranın miqyası müvafiq sənədlər əsasında təqdim olunur. Müəllifin təhlillərindən aydın olur ki, istənilən çap məhsulu hökumətin nəzarəti altında çap edilir və yayılır. Burada maraqlı bir məqam isə senzuradan keçməli olan çap məhsullarının həddindən artıq çoxluğu, sensorların isə sayının kəskin azlığıdır. Hökumət bu problemi aradan qaldırmaq üçün çeşidli üsullara əl atmışdır. Qafqaz Sensura Komitəsi işə başlayanda onun rəhbərlə birlikdə üzvlərinin sayı cəmi üç nəfərdən ibarət olduğundan oxuma işinə gimnaziya müəllimləri də cəlb edilmişlər və onlar bu əlavə zəhmətə görə hətta mükafatlandırılmamışlar [6, s.18]. Memuarda Qafqaz Sensura Komitəsinin bir il ərzində (1849-1850) baxışdan keçirdiyi çap məhsullarının sayına dair faktlar təqdim edilmişdir. Məlum olur ki, Qafqaz Sensura Komitəsinin baxışına daxili senzura üzrə 245, xarici və poçt yolu ilə 1161, ümumilikdə 1406 əsər daxil olmuşdur [6, s.19]. Bu isə hər senzora il ərzində 300 əsərin düşməsi deməkdir.

Memuarda sensorların əməyinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı maraqlı faktlar öz əksini tapmışdır: “1867-ci il dekabrın 9-da Qafqaz Sensura Komitəsinin ştatı belə təsdiqlənmişdi: 3600 rubl məvacibi olan 5-ci dərəcəli sədr, 2300 rubl məvacibli 6-cı dərəcəli iki sensor, sonra 1874-cü il 3 noyabr tarixli təsdiqlənməyə görə, Qafqaz Sensura Komitəsinin sədri vəzifəsi 4-cü dərəcəyə

qaldırılır və o, 4000 rubl maaş almağa başlayır və 5-ci dərəcəli iki baş sensor təyin olunur: rus və Avropa dilləri sensoru və yerli dillər üzrə sensor. Onlar ildə 2500 rubl məvacib alırdılar. Bundan başqa, yerli və Şərq dilləri üzrə 6-cı dərəcəli kiçik sensor təyin olundu ki, ona da 2000 rubl məvacib kəsildi” [6, s.20].

Memuarda ayrı-ayrı dillərdə olan çap məhsullarının sayı və ildən-ilə kəmiyyətin artım dinamikası da öz əksini tapmışdır. Buradan görünür ki, digərləri ilə müqayisədə gürcü mətbuatının inkişaf dinamikası yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. Ona görə də zaman-zaman gürcü dili üzrə sensorların sayının artırılması, məvacibinin qaldırılması kimi məsələlər gündəmə gəlmişdir. Sensura Komitəsinin ştatının genişləndirilməsinin vacibliyini nəzərə alaraq 1884-cü il yanvarın 31-də Ali Fərman verilmiş və Qafqaz Sensura Komitəsi aşağıdakı əsaslarla möhkəmləndirilmiş, əlavə vəzifələr tamamlanmışdır. Fərmanda qeyd olunur: “1. Tipoqrafiya, litoqrafiya və bu tipli idarələrə nəzarət üçün inspektor ilə 2000 rubl məvacib təyin olunsun. 2. İldə 1200 rubl məvacib alacaq Komitə katibi. 3. Başqa sensorlarla eyni hüquqlara və məvacibə malik yerli və Şərq dilləri üzrə kiçik sensor” [6, s.24]. M.Ş.Mirzəyevin qeydlərinə görə, 1863-cü il yanvarın 14-də imperiyanın bütün senzura komitələrinin Daxili İşlər Nazirliyinin tabeliyinə verilən gündən Qafqaz Sensura Komitəsinin ştatı üç dəfə – 1867, 1874 və 1884-cü illərdə yenidən qurulmuşdur [6, s.24]. Görünən odur ki, hökumət senzura işinə xüsusi diqqət göstərmiş, bu işin gücləndirilməsi üçün müvafiq maliyyə vəsaitləri xərcləməkdən çəkinməmişdir. Lakin illər keçdikcə, çap məhsullarının kəmiyyəti artdıqca sensorların işi çoxalır və təbii ki, onlar öz vəzifələrinin öhdəsindən gələ bilmirlər. Bu isə Komitənin gücləndirilməsini, yeni-yeni ştatların yaradılmasını qaçılmaz edirdi. Qafqaz Sensura Komitəsinin sədri problemi həll etmək üçün Qafqaz Baş idarəçiliyinə iki dəfə – 1900-cü il mayın 23-də və 1902-ci il sentyabrın 3-də müraciət etmiş, ehtiyacın aradan qaldırılmasının vacibliyini vurğulamışdır. Qeyd edək ki, memuarda göstərilən illərdə gürcü dilində çap məhsullarının sayı digərlərinə nisbətən xeyli çox olmuşdur. Gürcü dili sensoru 1886-cı ildə 83 əlyazma (6467 səhifə), 1900-cü ildə 130 əlyazma oxumağa məcbur olmuşdur. Rəqəmlərdən də görünür ki, əslində sensorlar sözün əsl mənasında istismara məruz qalmışlar. Komitənin sədri vəziyyətdən çıxış üçün ildə 2000 rubl məvacib olaraq 3-cü rus və gürcü dilləri üzrə kiçik sensor vəzifəsini artırmağı və dəftərxana xərclərini 800 rubl çoxaltmağı xahiş etsə də, Uzaq Şərqdə vəziyyətin ağırlaşması bəhanəsi ilə onun xahişi təmin olunmamışdır [6, s.25].

Rus-yapon müharibəsi Qafqazda mətbuat orqanlarına marağı kifayət qədər gücləndirmişdir. M.Ş.Mirzəyevin təqdim etdiyi sənədlərdən görünür ki, artıq Azərbaycan dilində olan mətbuat orqanlarının sayında da artım müşahidə edilməkdədir. Sənəddə 1867-ci ildən 1910-cu ilədək olan dövrdə müxtəlif dillərdə dövri nəşrlərin sayı göstərilmişdir. Əgər 1867-ci ildə müxtəlif dillərdə olan dövri nəşrlərin sayı ümumilikdə cəmi 41 idisə, 1910-cu ildə bu rəqəm artıq 610-a çatır [6, s.26]. Azərbaycan dilində olan dövri nəşrlərin sayı ilə bağlı rəqəmlər də maraq doğurur. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində olan dövri nəşrlərin sayı digər dillərlə müqayisədə kifayət qədər azlıq təşkil edir. Azərbaycan dilində 1879-cu ildə 1, 1904-cü ildə 8, 1906-cı ildə 8, 1907-ci ildə 21, 1908-ci ildə 47, 1909-cu ildə 25, 1910-cu ildə 36 dövri mətbuat orqanı fəaliyyət göstərmişdir [6, s.26]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1867 və 1874-cü illərdə gürcü dilində müvafiq olaraq 10 və 14 dövri mətbuat orqanı fəaliyyət göstərmişdirsə, həmin illərdə Azərbaycan dilində, ümumiyyətlə, qəzet olmamışdır, yalnız 1875-1877-ci illərdə “Əkinçi” yaranmış və cəmi iki il yaşamışdır. Yaxud 1910-cu ildə gürcü dilində dövri nəşrlərin sayı 128 olduğu halda, Azərbaycan dilində bu rəqəm cəmi 36 idi [6, s.26]. Ümumilikdə isə 1910-cu ildə Qafqazda fəaliyyətdə olan dövri nəşrlərin yalnız on yeddidə birini Azərbaycan dilində olan nəşrlər təşkil edirdi. Əlbəttə, bunun çeşidli səbəbləri vardır. Hər şeydən əvvəl çarizm mətbuat məsələsində də dini və milli ayrı-seçkiliyə yol verir, türk-müsəlman əhalinin mətbu orqanlar təsis etməsinə bütün vasitələrlə maneçiliklər törədirdi. Yenilərinə yaratmağa icazə verilməməsi ilə kifayətlənməyən çar məmurları fəaliyyətdə olan qəzet və jurnalların işini hər vəchlə əngəlləməyə çalışırdılar.

Senzura yalnız qəzet və jurnallar üzərində deyil, tamaşaya qoyulacaq dram əsərlərinə də şamil edilirdi. Məsələn, 1906-1910-cu illərdə senzura 478 əsərə baxış keçirmişdir və bunlardan 24-ü Şərq dillərində idi [6, s.26]. Tiflis Komitəsi olmasına baxmayaraq, idarəyə Şimali və Cənubi Qafqazın hər tərəfindən, hətta Transxəzər əyalətlərindən və Türküstanda da nəşrlər axıb gəlirdi. M.Ş.Mirzəyev yazırdı: “Bu dövrdə 89 dövrü və onlarla min pud dövrü olmayan nəşrlərə nəzarət edən komitə imperiyada gürcü, erməni, Şərq dillərində teatrlar üçün dramatik əsərlərə baxış keçirən yeganə orqan idi” [6, s.28].

Birinci Rus inqilabı zamanında, 1905-ci il oktyabrın 17-də çarın məcburiyyət üzündən imzaladığı məşhur manifesti ilə mətbuat orqanları, ümumiyyətlə, çap məhsullarının təsis olunması və senzuradan keçirilməsi ilə bağlı yumşalmalar olmuşdur. Lakin hökumət bütün vasitələrlə nəzarət mexanizmini saxlamağa çalışırdı və bunun üçün çeşidli tədbirlər görürdü. Rus dilində olan materiallardan fərqli olaraq yerli dillərdə olan məqalə və broşuralara münasibətdə ayrı siyasət həyata keçirilirdi. M.Ş.Mirzəyev yazırdı ki, mətbuat haqqında qaydalara əsasən, məqalə və broşurada bir və ya bir neçə qadağan olunacaq hissələr olsa belə, komitə üzvləri bütövlükdə mətnləri tərcümə etmək məcburiyyətində idilər: “... məhkəmə və prokurorluq təkcə şübhəli məqamların tərcüməsi ilə kifayətlənməyib, kitab və broşürələrin bütövlükdə tərcüməsini tələb edirdi” [6, s.28]. Bu, heç şübhəsiz, siyasi senzuranı bütün vasitələrlə və bütün gücü ilə saxlamaq niyyətindən irəli gəlir, fikir və söz azadlığını boğmaq niyyətlərinə xidmət edirdi.

Çar hökuməti türk-müsəlman ziyalıların kitab çap etmək, qəzet yaratmaqla bağlı təşəbbüslərini bütün vasitələrlə rədd etdiyi kimi, mövcud nəşrlərin fəaliyyətinin dayandırılması istiqamətində də xain planlar qurmuşdur. Memuarda bununla bağlı çoxlu faktlar göstərilmişdir. Tiflisdə yaşayan Məhəmməd İsmayıl Əsədulla oğlu 1904-cü ilin əvvəllərində “Səyahəti-Ənfusiyyə” adlı türk dilində kitabını nəşr etmək istəyir və Qafqaz Sensura Komitəsinə müraciət edir. O, müraciətində qeyd edir ki, onun əsərinin məzmununda qeyri-qanuni heç nə yoxdur, bununla belə kitabın məzmununun yenidən nəzərdən keçirilməsini və çap olunmasını istəyir. Qafqaz Sensura Komitəsi Məhəmməd İsmayıl Əsədulla oğlunun müraciətinə il yarım sonra, 1905-ci ilin avqustun 20-də cavab verir. Cavabda qeyd olunur ki, “Səyahəti-Ənfusiyyə” kitabının çapını senzura qadağan edir. “Siz Sensura Komitəsindən Qafqaz Cənubluqna şikayət edə bilərsiniz. Çünki onların belə bir qərar qəbul etməyə hüquqları yoxdur” [6, s.50].

Süründürməçilik, bürokratiya, ayrışdırıcılıq, türk-müsəlman əhaliyə düşmən münasibət sistemli xarakter almışdır. Diqqəti çəkən məqamlardan biri də bu ayrı-seçkilik siyasətinin qətiyyətlə gizli deyil, açıq-aşkar aparılması, ziyalıların ısrarlı xahişlərinin qulaqardına vurulması idi. Azərbaycan mətbuatı tarixində mühüm rol oynamış “Həyat” qəzetinin yaranması və onun çox tezliklə məhv edilməsi üçün başlanan çirkin kampaniya barədə M.Ş.Mirzəyevin memuarında olduqca maraqlı faktlar yer almaqdadır. Memuarda yazılır: “... Bakı türk ziyalıları acı təcrübəni öyrənərək Qafqaz Sensura Komitəsi vasitəsi ilə əldə edə bilmədikləri icazəni Peterburqa – yeni hökumətə müraciət etməklə əldə etmək istəyirdilər. Müraciət qəbul edilir və uzun müddət gözlədikdən sonra 1905-ci ilin əvvəlində sözün əsl mənasında bir türk qəzeti olan “Həyat” işıq üzü gördü” [6, s.50]. Qafqaz Sensura Komitəsi “Həyat”ın çap üçün icazəni Peterburqdan alması ilə barışa bilmir və qəzetə mane olmaq, sonda onun işini dayandırmaq üçün xüsusi fəaliyyətə keçir. M.Ş.Mirzəyev bu barədə yazırdı: “Həyat” “doğum evi”nin divarlarından kənarda və Qafqaz mətbuatının “mama”larının iştirakı olmadan doğulduğu üçün bu qeyri-qanuni doğulmuş türk qəzeti Qafqaz Sensura Komitəsinin həssas “qaygısını” öz üzərində hiss edirdi. Bu qəzeti öldürmək üçün Qafqazda çap işini bilən yeganə dövlət qurumu hər cür tədbirə əl atdı və məqsədinə çatmaq üçün heç nədən çəkinmədi” [6, s.50]. “Həyat”ı rus mədəniyyətinə və vətəndaşlığına qatqı verə bilməməkdə, İslam tendensiyalarını yaymaqda, dünya müsəlmanlarını peyğəmbərin yaşıl bayrağı altında birləşdirməyə cəhddə ittiham edənlər, əlbəttə, səhv ictimai fikir formalaşdırır, “Həyat”ın məramını bilərəkdən təhrif edir, onu “yuxarı”ların gözündən salmağa, nəticə etibarilə məhv etməyə çalışırdılar. Onlar

Bakıda çıxan rusca “Kaspi” və “Həyat” qəzetlərinin Tiflis qəzetləri ilə polemikaya girmələrini həzm edə bilmirdilər. M.Ş.Mirzəyev bu məkrli siyasəti nəzərdə tutaraq yazırdı: “Yuxarı dairələrdə arzuolunan təəssüratı yaratmaq üçün Komitə hətta fırıldaqla məşğul olurdu: bütün yazılardan müəyyən fikirlər seçilib təhrif olunmuş şəkildə müvafiq qurumlara göndərilirdi. Bunlardan biri hazırda mənim qarşımdadır. Onu mənə Cənibin Dəftərxanasının keçmiş kargüzarı olan dostlarımdan biri verib. 1905-ci il iyunun 21-də İbrahimovun imzası ilə “Bizə dair” sərlövhəli məqalə “Həyat” qəzetinin 12-ci nömrəsində dərc olunmuşdur. Müəllif öz məqaləsində dini dözümlülük haqda dərc edilmiş Ali Fərmana toxunaraq mənasız, faydasız 6-7 maddədən ibarət olan bu qanunu kəskin tənqid edir. Qafqaz Sensura Komitəsinin üzvləri İbrahimovun məqaləsində fikirləri təhrif edərək bir mətbəədə çap etdirmiş və dövlət təhlükəsizlik qurumlarına göndərmişdilər” [6, s.63]. Türklərə nifrətini qətiyyənlə gizlətməyən erməni və ermənipərəstlər Qafqaz Sensura Komitəsinin çətiəri altında “Həyat” qəzetinə qarşı total mübarizəyə qalxmışlar. Qafqaz Sensura Komitəsi 1905-ci il sentyabrın 7-də gizli hesabat hazırlamışdır. Hesabatda İbrahimovun məlum yazısından (daha doğrusu, onun qəsdən təhrif edilmiş məzmunundan) çıxış edərək “Həyat”ın “zərərli fəaliyyəti”nin dərhal dayandırılmasını tələb edirlər [6, s.64].

“Həyat” qəzeti ilə bağlı Qafqaz Sensura Komitəsinin sədri P.M.Hekkelin Qafqaz cənibininə məxfi məktubu da çox mətləblərdən xəbər verir. Məxfi məktubda “Həyat” qəzeti panislamizmə isti münasibətlərdə, “İrəvan quberniyasında baş vermiş qanlı hadisələrin müzakirəsi zamanı ermənilərə qarşı birtərəfli və kəskin mövqe nümayiş etdirməkdə” ittiham olunur [6, s.75].

M.Ş.Mirzəyev Qafqaz Sensura Komitəsinin üzdənirəq sədri haqqında maraqlı faktlar açıqlamışdır. P.M.Hekkel “Həyat”ın fəaliyyət istiqaməti haqqında qeyd”lərində “Həyat”ı qarşısına Qafqazda panislamizmi təbliğ etmək vəzifəsi qoymuş qəzet kimi xarakterizə edirdi. Müəllif yazır ki, P.M.Hekkel qəzetin birinci nömrəsindən başlayaraq ayrı-ayrı saylarında dərc olunan yazılarda panislamizm izləri axtarır tapmağa, müsəlmanlığı təbliğ edən materialları üzə çıxarmağa çalışırdı. O, qəzetdə dərc olunan materiallardan sitatlar gətirir və fikir və mülahizələri məhz özünün istədiyi şəkildə interpretasiya etməkdən çəkinmirdi. Memuardan görünür ki, bu üzdənirəq sədr qeydlərində Türkiyəyə açıq-aydın nifrətini bürüzə verir və bununla da qəzeti Rusiyaya qarşı qorxulu siyasətdə suçlamağa çalışır. P.M.Hekkel belə qənaətə gəlirdi ki, “... heç şübhə yeri qalmır ki, “Həyat” qəzeti son dərəcə geridə qalmış fikirləri ilə rus mədəniyyətinə və vətəndaşlığına yeni bir şey verə bilmir, müsəlmanların kədərli və ümitsiz bir mühitinə çevrilir və oxucularının cahil auditoriyasına Rusiyanın eyş-ışrət və əyləncələrə büründüyünü və əhalisinin əxlaqsız adətlərə meyil etdiyini bəyan edir... Bu mülahizələri nəzərə alaraq “Həyat” qəzeti ciddi şəkildə panislamizm təlimləri üçün göstərici hesab edilə bilər” [6, s.78]. Deməli, əslində P.M.Hekkel “Həyat”ı millətə xidmətinə görə bəyənmir, qəzeti Rusiyaçılığı təbliğ etməməkdən dolayı suçlayır. P.M.Hekkel və onun kimi türk düşmənlərinin söyləri nəticəsində 7 iyun 1905-ci ildə işıq üzə görmüş “Həyat” qəzeti 3 sentyabr 1906-cı ildə qapadılmışdır.

“Həyat” qəzetinin məhvinə çalışıldığı günlərdə Bakıda erməni dilində “Yerkir” qəzetinin çapı üçün dəridən-qabıqdan çıxan P.M.Hekkelin əsl simasını tarixi sənədlər bir daha sübut edir. Bakıda yaşayan hüquq müdafiəçisi K.X.Yengibarovun “Yerkir” adlı qəzet çıxarması təşəbbüsü cənibin Vorontsov-Daşkov tərəfindən də ürəkdən dəstəklənir. P.M.Hekkelin cənibinə məktubundakı sətirlər onun bədnam ermənimizmə xidmətini və rəğbətini göstərir: “Zati-alinizə Bakıda yaşayan vəkil Qaregin Xristoforoviç Yengibarovun erməni dilində gündəlik “Yerkir” adlı qəzetin nəşri üçün ərizəsini təqdim etməkdən şərəf duyuram” [6, s.82]. Çarizm istər “Həyat” qəzeti, istərsə də digər mətbuat orqanlarımıza qarşı tətbiq etdiyi olduqca sərt senzura ilə kifayətlənmir, Azərbaycan milli hərəkətini boğmaq üçün ona həmişə nökrçilik etməyə hazır olan üzdənirəq ermənilərin xidmətindən də yararlanmağa çalışırdı.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, C.Məmmədquluzadə, F.Ağazadə və digər ziyalılarımızın xatirələrində, müvafiq qeydlərində çarizmin Azərbaycan mətbuatının, eləcə də Azərbaycan dilində çap işinin inkişafını senzura vasitəsilə əngəlləməyə çalışmasına, bu işdə üzdənirəq erməni sensorlardan istifadə etməsinə dair xeyli faktlar öz əksini tapmışdır. M.Ş.Mirzəyevin “Qafqazda türk mətbuatı tarixinə dair materiallar” memuarında isə çarizmin məqsədyönlü siyasətini ifşa daha zəngin faktlar toplanmış, rəsmi sənədlərin surətləri yer almışdır. Bu baxımdan azərbaycanlı müəlliflərin memuarları milli mətbuat tarixini öyrənməyə, çarizmin mətbuat sahəsində siyasətini izləməyə, fikir və söz azadlığına qarşı duran senzuranın zərərli fəaliyyətini faktlar əsasında araşdırmağa tamamilə imkan verir və əhəmiyyətli mənbələr hesab oluna bilər.

Ədəbiyyat / References

1. Axundov B., Mahmudov M. Nəşriyyat işinin əsasları / B.Axundov, M.Mahmudov. – Bakı: Aspoliqraf, 2006, 224 s.
2. Həsən bəy Zərdabinin bioqrafiyası və epistolyar irsi / Nəşrə hazırlayanlar: Mehri Məmmədova, Arif Ramazanov. – Bakı: Nurlan, 2006, 183 s.
3. Məhəmmədşad M.B. İki inqilab arasında. Azərbaycan Türk Mətbuatı / M.B.Məhəmmədşad, ərəb əlifbasından çevirib tərt. ed., ön söz, lüğət və qeydl. müəll. Alxan Bayramoğlu. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004, 83 s.
4. Məhərrəmli Q. Kino, televiziya, radio terminləri (İzahlı lüğət) / Q.Məhərrəmli. – Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2002, 352 s.
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə, tərtib edən və izahların müəllifi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü İsa Həbibbəyli. – Bakı: Öndər nəşriyyatı, c. 4, 2004, 472 s.
6. Mirzəyev M.Ş. Qafqazda türk mətbuatı tarixinə dair materiallar / M.Ş.Mirzəyev, rus dilindən tərcümə edən: Orxan İsayev. – Bakı, 2021, 200 s.
7. Zeynalzadə A. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850-1905) / A.Zeynalzadə. – Bakı: Elm, 2006, 328 s.
8. Zəkiyev İ. M.F.Axundov və kitab mədəniyyəti / İ.Zəkiyev, – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974, 80 s.
9. Тендит К.Н., Шелковникова Н.В. История журналистики (Часть 1) / К.Н.Тендит, Н.В.Шелковникова. – Комсомольск-на-Амуре, 2012, 155 стр.